

STANISŁAW JASTRZĘBSKI

Z ZAGADNIENIŃ WSPÓŁCZESNEJ OCHRONY PRZYRODY W POLSCE

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody (Dz.U. Nr 25, poz. 180) określa, że ochrona przyrody oznacza zachowanie, restytuowanie i właściwe użytkowanie: zasobów przyrody i tworów przyrody żywej i nieożywionej, tak poszczególnych okazów i ich skupień, jak i zbiorowisk na określonych obszarach oraz gatunków roślin i zwierząt, których ochrona leży w interesie publicznym ze względów naukowych, estetycznych, historyczno-pamiętkowych, zdrowotnych i społecznych oraz ze względu na swoiste cechy krajobrazu.

Polska znana jest w świecie ze swoich poczynań w konserwatorskiej ochronie przyrody.

Konserwatorską ochroną przyrody objęte są: parki narodowe, rezerwy przyrody, pomniki przyrody oraz niektóre gatunki roślin i zwierząt, hodowla niektórych ginących gatunków zwierząt dla pomnożenia, a tym samym i zabezpieczenia jej udziału w faunie).

Parki narodowe

Parki narodowe tworzone są na obszarach o wyjątkowych wartościach przyrodniczo-naukowych i estetyczno-krajobrazowych. W końcu 1975 roku w Polsce było 13 parków narodowych o łącznej powierzchni 1 044 km². Przewidywane jest zwiększenie powierzchni w kilku parkach narodowych. Po zmianach ogólna powierzchnia parków narodowych wzrośnie do ok. 1 065 km², co będzie stanowiło ok. 0,34% obszaru kraju. Szereg działaczy wysuwa potrzebę większego poszerzenia ich powierzchni.

Aktualnie powierzchnie istniejących 13 parków narodowych przedstawiają się następująco:

- Babiogórski Park Narodowy, utworzony w 1924 (1954) roku — pow. ok. 17 km²,
- Białowieski Park Narodowy, utworzony w 1922 (1947) roku — pow. ok. 51 km²,
- Bieszczadzki Park Narodowy, utworzony w 1973 roku — pow. ok. 60 km²,

- Kampinowski Park Narodowy, utworzony w 1959 roku — pow. ok. 221 km²,
- Karkonowski Park Narodowy, utworzony w 1959 roku — pow. ok. 56 km²,
- Ojcowski Park Narodowy, utworzony w 1924 (1959) roku — pow. ok. 16 km²,
- Pieniński Park Narodowy utworzony w 1932 (1956) roku — pow. ok. 27 km²,
- Roztoczański Park Narodowy, utworzony w 1974 roku — pow. ok. 48 km².
- Słowiński Park Narodowy, utworzony w 1966 roku — pow. ok. 181 km²,
- Świętokrzyski Park Narodowy, utworzony w 1922 (1950) roku — pow. ok. 60 km²,
- Tatrzański Park Narodowy, utworzony w 1937 (1954) roku — pow. ok. 217 km²,
- Wielkopolski Park Narodowy, utworzony w 1932 (1957) roku — pow. ok. 52 km²,
- Woliński Park Narodowy, utworzony w 1960 roku — pow. ok. 48 km²,

Parki utworzone w okresie międzywojennym w zasadzie nie miały pełnej odrębności prawnej uzyskały ją dopiero w Polsce Ludowej. Wszystkie nasze parki narodowe z wyjątkiem dwóch utworzonych ostatnio (Bieszczadzkiego i Roztoczańskiego) wpisane są na międzynarodową listę parków narodowych, tj. odpowiadają wymogom Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody i Jej Zasobów (IUCN) — o utworzeniu parków narodowych.

Wokół parków narodowych, dla wyeliminowania szkodliwego oddziaływania zakładów przemysłowych położonych w większej odległości tworzy się strefy ochronne zwane otulinami.

Dotychczas nikłą otulinę o obszarze około 185 km² posiada Kampinowski Park Narodowy oraz Wielkopolski Park Narodowy o obszarze około 50 km². Pozostałe parki narodowe objęto dopiero projektami utworzenia takich otulin.

Oprócz zatwierdzonych w PRL parków narodowych liczne inicjatywy zwracają uwagę na potrzebę utworzenia dalszych takich obiektów.

Wnioskuje się w szczególności utworzenie parków narodowych:

- w Rucianem — pod nazwą Mazurski Park Narodowy (lasy Puszczy Piskiej w dolinie Krutyni), o powierzchni ok. 314 km²,
- w Górach Stołowych — pod nazwą Stołogórski Park Narodowy („Mały” i „Wielki Szczeliniec”, „Błędne Skały”, „Białe Skały”, „Skałki

- Łężyckie”, „Szwajcarię Kłodzką” i lasy Nadleśnictwa Duszniki-Zdrój) o powierzchni ok. 40 km²,
- w Gorcach — pod nazwą Gorczański Park Narodowy (powstałby przez objęcie otuliną istniejących w Gorcach i w pasmie Lubania rezerwatów przyrody), o powierzchni (wg S. Jarosza ok. 40 km²) do 90 km²,
 - w Łagowie — pod nazwą Łagowski Park Narodowy („Buczyna Łagowska”, wzniesienie Bukowca, jeziora rynnowe), o powierzchni ok. 30 km²,
 - w Augustowie — pod nazwą Augustowski Park Narodowy (tereny Jadźwingów, tereny uzdrowiskowe, jeziora i Puszcza Augustowska), o powierzchni ok. 60—70 km²,
 - w Wigrach — pod nazwą Wigierski Park Narodowy (jeziora: Wigry, Pietry, Królówek, Białe i Mułówek, lasy i torfowiska), o powierzchni ok. 81 km²,
 - w Kartuzach — pod nazwą Kaszubski Park Narodowy („Szwajcaria Kaszubska”, lasy bukowe), o powierzchni ok. 360 km²,
 - w Szczecinie — pod nazwą Szczeciński Park Narodowy (Puszcza Bukowa, ily oligoceńskie, muły mioceńskie, głązy narzutowe, lasy Nadleśnictwa Rozdoły), o powierzchni ok. 90 km²,
 - w Beskidzie Niskim — pod nazwą Magurski Park Narodowy (pierwotna przyroda, piaskowce magurskie, kratowy układ sieci wodnej rzek: Biała, Ropa, Wisłoka, Jasiółka i Wisłok, przejściowy charakter szaty roślinnej, Cergowa Góra, źródła mineralne: siarczki, solanki, szczawy), o powierzchni ok. 90 km².

Ostatnio projektuje się utworzenie w Polsce 34 regionów turystycznych o pow. 45 tys. km² (ok. 15 % powierzchni kraju). Uważa się, że w każdym regionie turystycznym powinien być przynajmniej jeden park narodowy, jeden park krajobrazowy, co najmniej jedno uzdrowisko, szereg rezerwatów przyrody oraz kilka dobrze zainwestowanych obiektów turystycznych.

Rezerwaty przyrody

Rezerwaty przyrody tworzone są na tych obszarach, na których występują naturalne lub mało zniekształcone ekosystemy, zdolne jeszcze do samoregulacji w granicach homeostazy. Reżymy ochronne w parkach narodowych i rezerwach przyrody są takie same. Różnica polega na tym, że powierzchnia rezerwatu przyrody jest mniejsza (w zasadzie do 500 ha) i nie mają one własnej administracji.

Do końca 1974 roku mieliśmy 631 rezerwatów przyrody o łącznym obszarze 583 km², a przewiduje się, że w 1990 roku będzie 980 rezerwa-

tów przyrody zajmujących około 1 032 km² — co będzie stanowiło ok. 0,33% ogólnej powierzchni kraju.

Wśród ogólnej liczby 631 rezerwatów przyrody rozróżnia się wg głównych celów ich utworzenia: 304 rezerwatów leśnych, 94 rezerwatów florystycznych, 67 rezerwatów krajobrazowych, 52 rezerwaty faunistyczne, 39 rezerwatów torfowiskowych, 30 rezerwatów przyrody nieożywionej, 29 rezerwatów stepowych, 10 rezerwatów wodnych, 3 rezerwaty słonco-rosłowe, 3 rezerwaty glebowe.

Pomniki przyrody

Pomniki przyrody to pojedyncze lub skupione twory przyrody o szczególnych walorach przyrodniczych, zabytkowych lub krajobrazowych. Jako pomniki przyrody wyodrębniono (stan na 31.12.1974 roku): — 5283 pojedyncze drzewa, 1547 grup drzew, 136 alei, 541 głazów narzutowych, 283 skałki, grotty, jaskinie i inne.

Przewiduje się, że w 1990 roku jako pomniki przyrody chronionych będzie ok. 13 tys. tworów przyrody.

Na obszarach Polski od czasu wprowadzenia pojęcia pomnika przyrody przez Aleksandra Humbolta (w 1819 roku) rozpoczął się ruch na rzecz ich uznawania.

Ochrona gatunkowa roślin i zwierząt

Ochrona gatunkowa roślin i zwierząt ma na celu zachowanie gatunków rzadkich i zagrożonych wyginięciem oraz mających znaczenie w gospodarce. Aktualnie obejmuje się u nas ochroną 124 gatunki dziko rosnących roślin oraz 384 gatunki dzikich zwierząt. Obie te listy powinny być sukcesywnie uzupełniane w miarę narastania zagrożeń biotopów (7, 9).

Ośrodki hodowli zwierząt rzadkich

Obecnie prowadzimy dwie linie hodowlane żubrów — białowieską i kaukasko-białowieską — z których białowieska — jako rodzima — uważana jest za cenniejszą faunistycznie. Ogólny stan żubrów na dzień 31 grudnia 1974 r. wynosił 492 szt, z tego z linii białowieskiej 397 szt. (w Białowieży 309 szt. w stanie wolnym i 22 szt. w ośrodku zamkniętym: w Borkach 25 szt. w stanie wolnym i 8 szt. w ośrodku: w Pszczynie 26 szt. w ośrodku: w Smardzewicach 7 szt. w ośrodku i z linii kaukasko-białowieskiej 72 szt. (w Niepołomicach 18 szt. w ośrodku: w Bieszczadach 54 szt. w stanie wolnym) i 23 szt. w ogrodach zoologicznych.

Ponadto w ośrodkach hodowli zwierząt rzadkich hodowane są u nas bobry i tarpany. Tarpany hodowane są (kilkanaście sztuk) w Ośrodku Hodowli Żubrów w Białowieży. Ponadto w Popielnie, Zakład Doświadczalny Hodowli Zwierząt Polskiej Akademii Nauk prowadzi selekcyjną hodowlę tarpanów oraz badania nad rozwojem i biologią bobrów.

Kierunki rozwojowe konserwatorskiej ochrony przyrody

Obszary chronionego obszaru. W latach 1964—1971 Państwowa Rada Ochrony Przyrody, przy współudziale licznych placówek naukowych, specjalistów i działaczy opracowała koncepcję: — tworzenia parków krajobrazowych, — uznawania niektórych obszarów za obszary chronionego krajobrazu.

Potrzebę uznawania niektórych obszarów za parki krajobrazowe podjęły inicjatywy regionalne, wyprzedzające formalne przepisy prawa ogólnokrajowego. Dotyczy to zwłaszcza utworzonego w 1967 roku Nadgoplańskiego Parku Tysiąclecia o pow. ok. 127 km² oraz utworzonego w 1970 roku Mazurskiego Parku Krajobrazowego o pow. około 400 km².

Decyzje o utworzeniu tych parków podjęły wojewódzkie rady narodowe. Dopiero później Minister Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego upoważnił przewodniczących wojewódzkich rad narodowych (3) do tworzenia tego typu obiektów. Pierwsza w 1971 roku Wojewódzka Rada Narodowa w Kielcach już w oparciu o upoważnienia zabezpieczyła 73 obszary o szczególnych walorach krajobrazowych, przyrodniczych, zdrowotnych i rekreacyjnych o łącznej powierzchni 5 500 km². Wojewódzka Rada Narodowa w Łodzi wyznaczyła w tym samym roku 16 stref chronionego krajobrazu o obszarze 3 487 km². W 1972 roku Wojewódzka Rada Narodowa w Rzeszowie utworzyła Wschodnio-Beskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu o powierzchni około 1 628 km². Przygotowuje się utworzenie Jurajskiego Parku Krajobrazowego, Suwalskiego Parku Krajobrazowego i innych.

Parki wiejskie. Na przestrzeni dziejów kraj nasz zasłynął z parków, które były nieodłącznym elementem zwłaszcza dworów magnackich i dworków szlachty polskiej, ale znaczna ich część zrosła się także z nazwami pewnych miejscowości (np. Kórnik, Wiry, Klemensów, Krasiczyn, Łańcut i tysiącem innych).

Parki zwane dziś podworskimi, wiejskimi, gromadzkimi, czy PGR-owskimi, są nie tylko istotnymi akcentami piękna naszego kraju, ale i dowodami rozwoju naszej kultury. Są one często osobliwościami dendrologicznymi czy florystycznymi i nierzadko godne są wnikliwych badań z zakresu przyrodniczego i zakresu historii kultury materialnej.

Ankieta przeprowadzona przez prof. S. Leszczyckiego (referowana w grudniu 1973 r. na posiedzeniu Komitetu Naukowego przy Prezydium PAN „Człowiek i Środowisko”) wskazuje na istnienie ok. 5 tys. takich parków o obszarze wynoszącym około 0,07% powierzchni kraju. Kilkadziesiąt tych parków — 68 — objętych jest konserwatorską ochroną przyrody jako pomniki przyrody, 1 500 znajduje się pod opieką konserwatorską zabytków, a zaledwie kilka objętych jest badaniami dendrologicznymi. Reszta parków wiejskich pozostaje bez opieki.

Dotychczasowe próby oscylowały między objęciem tych parków gospodarką zadrzewieniową a objęciem ich gospodarką komunalną. Wielostronne funkcje tych parków oraz dotychczas nie zahamowane procesy ich niszczenia podkreślają pilność normatywnego uregulowania sprawy parków wiejskich. Parki wiejskie mogą też być traktowane jako podmioty konserwatorskiej ochrony przyrody, a zwłaszcza powinny być objęte programami odpoczynku i rozrywki.

Ochrona zwierząt (fauny)

Kraj nasz zasłynął w świecie z restytuowania faunie ojczystej żubra i łosia oraz utrzymania przez tysiąclecie bobra (chroniony od czasów Bolesława Chrobrego). Zasłynął też z ochrony świstaka i kozicy w Tatrach (od 1868 r.).

Według stanu na dzień 31 grudnia 1974 r. ilości ważniejszych chronionych zwierząt w Polsce wynosiły: żubry — 492 szt, kozice — 170 szt, niedźwiedzie — 28 szt, bobry — 675 szt.

Kultura ludzka od zarania swych dziejów знаła wielostronne funkcje zwierzyny dzikiej. W okresach późniejszych zaczęto podejmować różne kroki dla zachowania, bliższego poznania i coraz racjonalniejszego wykorzystania fauny.

Każdy kraj ma — jak pisze W. Szafer (10) — „na tym polu własną kartę historyczną, często jeszcze nie znaną lub zapomnianą”.

Nie pomogło to jednak w zachowaniu wielu cennych i wartościowych gatunków zwierząt. U Thant w 1969 r. motywując kryzys środowiska bytu człowieka m.in. podaje, że „150 gatunków ptaków i innych zwierząt wyginęło z winy człowieka”. Dalej mówi on, że około tysiąca gatunków lub ras dzikich zwierząt stało się obecnie rzadkością lub wyginęło i że „straty, jakie wynikają z tego dla ludzkości, są bardzo niepokojące”.

Deklaracja Konferencji Sztokholmskiej bardzo wnikliwie traktuje o ochronie fauny, uznając za konieczne stworzenie „banków genów” jako rękojmi przetrwania m.in. plazmy zarodowej wielu dzikich zwierząt (zalecenia 41—45). Zalecenie 40 postuluje rządowi państw członkowskich

ONZ sporządzenie inwentaryzacji najbardziej zagrożonych zasobów genów. Potrzebę tę kojarzy się z postępem cywilizacji ludzkiej.

M. Malita (5) podaje, że jeszcze do końca bieżącego stulecia zagładą zagrożonych jest ok. 600 gatunków zwierząt.

Prezydent USA (11) poinformował Kongres, że w ciągu ostatnich 2000 lat wyginęło około 110 gatunków ssaków, z tego 35 w ciągu 19 wieków, a 75 w ciągu ostatniego stulecia. Podaje on, też, że więcej niż 60% wszystkich ssaków wytepiono w XX wieku. Do końca XVIII w. w ciągu 55 lat wyginęło około 110 gatunków ssaków, z tego 35 w ciągu 19 wieków, więcej niż jeden gatunek.

W Polsce ochrona zwierząt realizowana jest dwutorowo. Z jednej strony ochronę określają przepisy o ochronie przyrody (zwłaszcza drogą ochrony gatunkowej zwierząt, drogą ochrony ekosystemów w parkach narodowych i rezerwach przyrody) i ochronie zasobów przyrody (prawo łowieckie, prawo rybackie itp.); z drugiej zaś — prawidłowe zasady i normatywy o gospodarowaniu zasobami przyrody. W rolnictwie na przykład, stosując racjonalne środki chemiczne i utrzymując prawidłową strukturę gleby nie tylko zachowujemy lub — co jest właściwsze — rozwijamy jej przyrodniczą produktyjność, ale także zachowujemy edafon glebowy, a więc i mikrofaunę, jak również inne organizmy zwierzęce w glebie, których znaczenie w środowisku często nie jest jeszcze wystarczająco poznane.

O wiele większe znaczenie dla zachowania także i mikrofauny ma prawidłowa gospodarka leśna. Chociaż od dziesiątków lat, już w ramach podstawowych kursów leśnictwa uczono, że wyręby zupełne (zręby czyste), a później wprowadzane na nich jednogatunkowe i jednowiekowe kultury leśne niszczą ekosystemy i wchodzące w ich skład zoocenozy, — to jednak takie metody i sposoby gospodarcze dominują w większości krajów świata, m.in. także i u nas. W tym trzeba dopatrywać się także głównej przyczyny tego, że w naszych lasach mamy tak znaczny odsetek gleb chorych (zdegradowanych czy „zmęczonych”).

Nie można wyodrębnić ochrony fauny od ochrony i prawidłowego gospodarowania innymi cenzami czy ekosystemami. Ochrony fauny w przyrodzie dokonywać należy w ramach ochrony fitocenzon, w ramach ochrony środowiska przyrodniczego, tworząc „banki genów” itp.

Ochrona krajobrazów

Komitet Naukowy przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk „Człowiek i Środowisko” na sesji w dniu 16 listopada 1972 roku wyraził pogląd, że krajobrazy jako jednostki środowiska, podobnie jak ekosystemy, dzielić należy na zdolne do samoregulacji i niezdolne do samoregu-

lacji, a więc wymagające — dla ich sprawnego funkcjonowania — pomocy ze strony człowieka. Należy wobec tego badać i określić zakres, symptomy oraz sposoby rozwoju homeostazy krajobrazów. Utrzymanie i rozwój zdolności samoregulacji, a także zasilanie krajobrazów niezdolnych do samoregulacji najskuteczniej odbywa się w procesach kształtowania krajobrazu.

Pod pojęciem krajobrazu rozumiemy określone obszary środowiska, których wygląd zewnętrzny, a co za tym idzie także wzajemne uwarunkowania rozwojowych zależności układów przyrodniczych wyodrębniają je w określoną — różną od otaczających je — jednostkę (4, 8).

Określanie krajobrazu wymaga pogłębienia i bliższego rozpoznawania. Pogłębienie rozpoznania — z punktu widzenia interesów polityki ochrony środowiska człowieka — dotyczy w szczególności wskaźników biologicznej sprawności krajobrazów. Można tu przypisać dużą rolę tzw. bioindykatorom, czyli rozwojowi charakterystycznych gatunków roślin lub zwierząt.

Zakończenie

Podkreślić wypada, że ustawa z 1949 roku o ochronie przyrody w zakresie ochrony zasobów przyrody (art. art. 9 i 10) w zasadzie pozostała w sferze osiągnięć teoretycznych, gdyż jej normy w tym zakresie nie zostały wdrożone. Zgodzić się trzeba z W. Brzezińskim (1), że Minister Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego jako organ naczelny administracji państwowej nie mógł skutecznie wykonywać funkcji należących do kierownictwa państwowego. Pogląd ten podziela też Rada Ministrów bowiem w Uchwale Nr 46/74 z dnia 8 lutego 1974 r. w sprawie programu doskonalenia prawa na lata 1974—1980, — uregulowanie prawne spraw ochrony przyrody przewidziano w ustawie o ochronie środowiska (Kodeksie ochrony środowiska).

Dużą rolę w praktycznej realizacji kierunków ochrony przyrody odegrają utworzone u nas ostatnio makroregiony ekonomiczne oraz Państwowa Rada do Spraw Gospodarki Przestrzennej. Sugestie tej Rady oraz decyzje naczelnego organu administracji państwowej w zakresie ochrony środowiska rozstrzygać będą o kierunkach ochrony przyrody w naszym kraju.

LITERATURA

1. Brzeziński W.: Podstawowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka. W: „Prawo a ochrona środowiska” Ossolineum, 1975.
2. Jastrzębski S.: Gospodarowanie środowiskiem przyrodniczym Przegląd Geograficzny, z. 1/1975.

3. Kozłowski S.: Program ochrony krajobrazu Polski i jego pierwsza realizacja. — *Ochrona Przyrody* Nr 38/1973.
4. Leszczycki S.: Problemy ochrony środowiska człowieka Polska Akademia Nauk Instytut Geografii. *Prace Geograficzne* Nr 108. Ossolineum 1974.
5. Malita M.: *Kronika roku 2000 K.iW.*, 1973.
6. Myczkowski S.: *Zielona szata Ziemi PAN* Kraków, 1972.
7. Obmiński Z.: Fizjocenotyczne znaczenie zadrzewień i drogi jego optymalizacji w warunkach przyrodniczo-geograficznych Polski — *Sylvan*, z. 1/1972.
8. Obmiński Z.: Podstawowe problemy regionalizacji przyrodniczo-leśnej na tle współczesnego stanu nauk geograficznych i ekologicznych — *Prace IBL*, Nr 460.
9. Smólski S.: Zagadnienia rozwoju sieci parków narodowych w Polsce. *Ma-szynopis*. Praca wykonana dla Komitetu Ochrony Przyrody i Jej Zasobów PAN, 1974.
10. Szafer W.: *Dzieje ochrony przyrody w Polsce i w innych krajach*. W: „*Ochro-na przyrodniczego środowiska człowieka*”, PWN 1973.
11. *The President's Message. Environmental quality 1973*. Washington 1973.